

ЗМІНИ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО ПРОСТОРУ МІСТА ЯК РЕЗУЛЬТАТ СТРАТИФІКАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті аналізується феномен соціально-просторової стратифікації сучасного міста. Аналізуються соціологічні підходи до типології соціальних нерівностей всередині міського простору та визначаються теоретико-методологічні принципи вивчення соціальної нерівності як ідентифікаційного фактору структурної диференціації міста.

Ключові слова: місто, стратифікація, структурування міського простору.

В статье анализируется феномен социально-пространственной стратификации современного города. Анализируются социологические подходы к разработке типологии социальных неравенств внутри городского пространства и определяются теоретико-методологические принципы изучения социального неравенства как идентификационного фактора структурной дифференциации города.

Ключевые слова: город, стратификация, структурирование городского пространства.

The article deals with the phenomenon of socio-spatial stratification in the modern city. Different sociological approaches towards the typological scales of social inequality as a factor of identification the process of structural differentiation of the city are analysed by the author.

Key words: city, stratifikatsiya, structuring of urban space.

Постановка проблеми. Актуальність звернення до теми простору міста в умовах трансформації сучасного суспільства обумовлена виникненням нових феноменів в середовищі міста в пострадянський період, а також можливістю міської громади впливати на розвиток міста шляхом безпосередньої участі в проектуванні, забудові (чи, навпаки, запереченні нових забудов), у визначенні найбільш значущих місць, на змінення назв міських об'єктів.

Аналіз актуальних досліджень. Соціальний простір міста має для соціологів незмінний науковий інтерес. Посилення наукової уваги до його складових (культурної, політичної, економічної) супроводжується появою цілої низки досліджень, представлених іменами таких закордонних і вітчизняних учених, як М. Анциферов, А. Бистрицький, Ж. Бодрийяр, Ф. Бродель, К. Бюхер, Л. Велихов, А. Високовський, В. Ільїн, Л. Коган, А. Левинтов, О. Лейбович, А. Леруа-Гуран, Дж. Мердок, В. Никитин, О. Трущенко, Х. Хойт та інші [3; 4].

Однак, серед запропонованих наукових розвідок відмічається очевидний недолік як теоретико-методологічних, так і конкретно-соціологічних досліджень саме з питань еволюції структури сучасного простору міста.

Відтак, **мета статті** – проаналізувати зміни в структурі сучасного простору міста в контексті стратифікаційних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Посилаючись на праці М. Вебера, Г. Зіммеля можна сказати, що місто у соціологічному та культурно-історичному дискурсі – це деяка кінцева цілісність, єдиний та нерозривний простір [1, с. 30; 2, с. 23–24]. Місто як простір має безпосереднє буття – з своєю територією, з межами, інфраструктурою, так і символічними зразками та сенсом.

Сутність феномену соціально-просторової стратифікації регіонального простору, в тому числі і місцевого, досить повно розглянутий в працях В. Ільїна [3]. Соціально-просторова стратифікація – це форма ієрархії як в реальному уявленні, так і в свідомості громадян. Ділянки території міста ранжуються за тією чи іншою соціальною шкалою та займають певну статусну позицію в соціальній структурі. У такий спосіб певні ділянки міста набувають універсальних рис статусної позиції: зручні з географічної точки зору райони забудови, високий рівень дизайну житлових приміщень, наявність розвинутих систем комунікацій, розвинуту інфраструктуру, високий рівень екологічних норм, можливість престижного спілкування тощо.

З економічної точки зору певні райони являють собою бізнес-ресурс, який в значній мірі залежить від стану ринку нерухомості в місті, від ринкових коливань попиту та пропозицій на визначений вид житла, торгових, офісних та інших приміщень. Сьогодні місцевий простір як бізнес-ресурс є важливішою умовою діяльності різних щаблів влади. Бізнес-ресурси трактуються як категорія широкого сенсу, до якої можна віднести: матеріально-грошові активи, доступність якісних послуг (освітніх, інформаційних, культурних, послуг по підтримці та відновленню здоров'я т.ін.), можливість бути причетним до прийняття важливих соціально-політичних рішень в місті, визначний потенціал соціальних зв'язків та інші нематеріальні активи. Деякі райони міста в залежності від ієрархії визначаються як ті, яким більш віддається перевага, які мають більший статус, інші – не мають таких привілеїв. Ринок нерухомості в місті відображає також попит на житло в залежності від характеру побудови будинків, проживання в новобудові або в будинках радянського періоду є також відображенням статусної позиції. Окремі райони міста з часом набувають стійкий соціально-функціональний характер в домінуванні того чи іншого виду діяльності та нормативності поведінки. Міську територію можна зонувати за різними засадами: центр – периферія, за економічним та виробничим характером, за характером рекреації («культурні», «спальні» і інші райони), за архітектурним та інфраструктурним критеріями (так, наприклад, для курортних міст інфраструктурними локусами є «пляж», «набережна» т. ін.)

Засадами для зонування в різних містах теж розрізняються за характером та ступенем використання. Деякі зони мають місце в конкретному місті, а в іншому – представлені лише окремі. Так, в малих шахтарських містах не має спальних районів, в деяких містах зовсім не виділяється рекреаційна зона, курортні міста не мають промислових районів т.ін. Тому в емпіричному дослідженні досить важко визначити та систематизувати міста та окремі райони за конкретними критеріями, бо просторове середовище міста має різнобічний

характер. Це обумовлює і різницю в поведінці громадян, їх свідомості, особистісному самопочутті та можливістю громадян в самореалізації в залежності від статусу району міста. Існують якісно різні соціально-функціональні зони життя у місті як теоретичні локуси міського середовища, які не можна об'єднати в традиційні соціальні структури та територіальних місць: демографічні, професійні, адміністративні, ідеологічні та ін.. В той же час треба пам'ятати, що міське середовище характеризується соціально-функціональною динамікою: одні соціальні функції з'являються, інші – зникають, змінюється питома вага окремих соціальних функцій на конкретних територіях і в конкретних містах, змінюється ієрархія районів міста.

Аналізуючи основні соціологічні підходи до структурування міського простору, треба відмітити найбільш популярні в соціології міста. Теорія концентричних зон Е. Бьорджесса, одного з видатних авторів Чикагської соціологічної школи, стверджує, що існує тенденція розподілу визначених зон, районів міста, в якій живуть представники одного соціального класу. Така тенденція притаманна більшості міст, що були проаналізовані соціологом. Центром міста в його аналізі виступає центральний діловий район (central business district — CBD), який оточений зоною переходу – внутрішнім містом, яка має забудови корпусами мануфактурного виробництва та житлом робітничого класу, потім визначена зона резиденцій вищого класу, яка забудована будинками відповідного типу та зона передмістя, яка заселена людьми, що приїжджають на роботу в місто. Робітники не мають великого вибору місці проживання, бо воно визначається вартістю житла та транспорту для проїзду до місця роботи. Але зростання міст приводить до розширення індустрії та чисельності міського населення. В свою чергу, відбуваються процеси утрусання (invasion) інших соціальних груп на територію, що вже зайнята тим чи іншим класом. В результаті «старожили» залишають рідні місця, що займали раніше, «загарбникам».

У результаті подібних дій з'являються нові зони для проживання городян: передмістя для середнього класу та гетто в зонах переходу [4]. Під впливом соціологів Чикагської школи у повоєнні роки во Франції під керівництвом П.-А. Шомбар де Лова було здійснено структурування Парижської агломерації [4].

Наступна теорія – секторальна теорія Х. Хойта (H. Hoyt). Ця робота була виконана в США за заказом Федеральної Житлової адміністрації в період великої депресії 30-х років. Основними засадами аналізу були дані орендної вартості житла в 142 американських містах. Виявлена закономірність краще являлася як секторний графік, аніж схематичне зображення концентричних зон. Вчений виявив закономірність, що більшість міст скоріш будуються вдовж річок, транспортних шляхів, чим навколо центрального ділового району. Він, крім того, відмітив, що найвища рентна вартість житла існує не в якійсь окремій зоні, а в одному з секторів міста.

Крім того, групи населення з високим прибутком селилися, як правило, в декількох секторах вдовж транспортної магістралі, що мала добрий зв'язок з

містом. Навпроти, жило для малозабезпечених концентрувалося навколо центральної ділової частини міста. Таким чином, Хойт прогнозував подальше зростання міст в декількох локальних напрямках, де буде концентруватися найбільш високовартісне житло.

Третя теорія – багаточарункувата теорія К. Харріса і Е. Ульмана. Ці дослідники взагалі відхиляють ідею єдиного центру міста та вказують на наявність багатьох різних центрів в кожному місті. Так, можуть існувати фінансові, урядові, університетські центри міста. Більш того, ці різні центри можуть знаходитися в різних районах міста. При використанні теорії для прогнозування подальшого розвитку міста автори радять звернути увагу на наступні моменти. Різного типу діяльність потребує різного типу послуг. Розвиток важкої та легкої промисловості потребує розвинутої транспортної інфраструктури – залізничного транспорту, автомобільних доріг, водного транспорту та аеропортів. Діяльності конкретного типу потребують територіального об'єднання. Представникам торгівлі потрібна широка пішохідна зона біля вітрин їх магазинів. Деякі види діяльності виключають один одного. Будинки для людей з високим статком ніколи не будуть будуватися поруч з промисловими корпусами. Для деяких видів діяльності не вигідним є положення в центральній частині міста, наприклад, для різного роду складських приміщень, бо там практикується висока рентна плата та часто досить незручними є транспортні шляхи.

Представлені класичні теорії розподілу міського простору мали величезну роль в прогнозуванні розвитку міст. Але всі вони історично з'явилися до другої світової війни. У наступні роки кожна з теорій неодноразово підлягала перевірці і за багатьма засадами результати структурування виявилися невірними. Так, в 1960-і роки поєднання соціально-просторового аналізу з аналізом міської структури дозволило виявити зв'язки між сімейними статусами та теорією концентричних зон, економічним положенням та секторальною теорією, расовими признаками та багатонуклеарною структурою міста. Таким чином, питання про формування моделі міської структури що була адекватною соціальної ситуації початку ХХ ст., залишається вельми актуальною.

Однією з найбільш плідних спроб останнього десятиріччя є робота М. Уайта (М. White). Він використовував контурний аналіз та склав серію (біля 400) соціально-топографічних карт, в підвалині кожної з них була обрана визначальна ознака. У такий спосіб була знайдена залежність між зонами та щільністю забудови, часом побудови житла, типом житла та його якістю. Ця залежність є характерною для 21 міст, що попали до вибірки дослідника.

У залежності від концентричного зонування у місті розподілялись такі показники, як прибуток, цінність житла, рента, власність житла, в меншій мірі – рівень освіти громадян. Карти свідчили про те, що професіонали скоріш розміщуються за нуклеарним принципом, а «голубі комірці» – за секторальним. Розселення расових та етнічних груп в значній мірі відбувалося на засаді нуклеарних зразків.

Таким чином, спираючись на приведені вище судження, можна констатувати, що структурування міста – складний та багатогранний процес. Соціальна та економічна структури розвиваються набагато скоріше, ніж просторова структура міста. В свою чергу, на організацію простору міста суттєво впливає людина з своєю активною діяльністю – війнами, пожежами, реконструкціями т.ін. М. Уайту вдалося розробити модель міста, яка поєднує сім елементів міської структури. Ніші бідноти та меншин сконцентровані у старих передмістях. На території міста розташовані анклави еліти. Найбільш багаті сім'ї живуть на периферії мегаполіса. Середній клас займає величезну частину території мегаполісу. В залежності від складу сім'ї здійснюється вибір необхідного типу житла. Афроамериканці – представники середнього класу – частіше проживають в сегрегованих анклавах.

Місця інституціональної приналежності та суспільного сектору – університети, лікарні, наукові центри, бізнес центри, штаб-квартири корпорацій суттєво впливають на використання земель та розвиток житлового будівництва. В свою чергу, прийняття рішення про зміни міської інфраструктури суттєвим образом змінює значимість території для населення.

Безпрецедентний рух населення у передмістя останніми роками привів до переміщення туди ділової активності. Сьогодні в передмістях більшості міст сформувалися епіцентри, які сконцентрували в собі багато функцій центральної ділової активності міст. Більш того, сьогодні є поширеним типом поселення поосне розміщення вдовж транспортних коридорів, які зв'язують радіальні автомагістралі. Ці райони заселені, як правило, високооплачуваними спеціалістами.

Представляють інтерес наукові розробки такого феномену, як фріланс (freelance) як спосіб реалізації професійної діяльності. Він з'явився як спроба зменшити людське та транспортне навантаження на центральні частини міст. Можливість фрілансу обумовлена успіхами у розвитку інформаційних технологій. Економічне та культурне життя городян бачилося незалежним від просторової близькості та концентрації міської забудови. Наприклад, Елвін Тоффлер у 80-і роки вказував на те, що жителі міста зможуть переїхати за його межі, в «електронний котедж», який зв'язаний з іншим світом удосконаленими комунікаційними мережами [5]. Висококваліфікований професіонал – архітектор або фінансовий аналітик, перекладач або страховий агент, програміст або поет – можуть працювати вдома, не знімаючи піжами за комп'ютером. Ця праця бачилася ентузіастам як високоорганізована праця без офісної скупченості та матеріальних та фізичних витрат на транспорт. «Глобальне поселення» М. Маклюена теж було вираженням переконання, що традиційні міста ближчим часом зникнуть як такі. Поль Вірільо заявив, що відношення між людьми за місцем проживання зникнуть в новому технологічному просторі-часі, де буде відбуватися найголовніше в житті людини. Але дослідження глобальних міст, мегаполісів як соціальних та економічних мереж, що були проведені останнім часом, свідчать про те, що інформаційні технології особливо активно використовуються для посилення

центрального положення економічних вузлів міста, що знаходяться в лідерах. З іншої сторони, реальність «інформаційного міста» свідчить про те, що об'єднання розвитку міст та інформаційної революції принесло велику користь, перш за все, капіталу.

Треба підкреслити також роль політичного впливу на процеси, що відбуваються у місті, на використання земельного простору. З початку ХХІ ст. міста у великій мірі зазнають на собі вплив політичного керівництва: міського зонування, збільшення ролі міського уряду в забезпеченні міської інфраструктури, в функціонуванні ринку житла, міській реконструкції.

В сучасному суспільстві дослідження соціально-просторової стратифікації міста здійснюються також на засадах теорій соціальних змін та соціального поля. Аналіз поведінки особистості в залежності від її місцезнаходження базується на том, що вона здійснюється на окремій території, формуючи систему різнорівневих полів соціальної взаємодії, які можуть бути як автономними, так і пересікатися. Так, використовуючи теорію Штомпки П., можна констатувати, що поведінка окремих особистостей, що належать до різних соціальних груп, в просторі міста формує міжсуб'єктні відносини, які не зводяться до сукупності дій суб'єктів. [6]

Висновки і перспективи подальших досліджень. Міський простір потерпає серйозних змін, які набирають швидкість. Основними тенденціями, що приводять до цих змін і які треба аналізувати соціологам, наступні:

1. Глобалізація. Стратегія розвитку сучасних міст рухається від міста як достатньо автономного створення через місто як компонент національної держави до агломерації міст, що суттєво відрізняються по рівню включення в світовий економічний простір та рівню свободи від національно-державних обмежень. Вона припускає осмислення міст на перехресті всесвітнього, національного та місцевого рівня і в контексті зростання нерівності між «глобально успішними» містами та рештою.

2. Деіндустріалізація та постіндустріалізація (постфордизм). Місто, яке було організовано навколо потреб промисловості, поступається місцем місту торгівельних центрів, сервісу, швидкісних трас та нових варіантів організації житла. Великі обсяги промислового виробництва – в залежності від ідеології «аутсорсінга» – переміщується в країни Південного Сходу. Але і міста, що з'являються в країнах Азії та Латинської Америки останнім часом, теж не схожі на традиційні промислові міста.

3. Динаміка концентрації. Центральність великих міст стає привабливою для жителів, зоною креативності та щільних соціальних зв'язків. Інші великі міста розвиваються по шляху «поліцентричності» та розосередження підприємств, сервісу, житлових районів. Економічні, технологічні, екологічні, соціальні та емоційні проблеми, що пов'язані з зникненням в багатьох регіонах моноцентричності, тільки почали аналізуватися соціологами.

4. Неолібералізація соціальної політики. Посилення змагання між містами в межах глобальної економіки викликає переорієнтацію політики міського керівництва. Місто стає підприємцем, розвивається бустеризм як нова форма

урбопропаганди. Як результат – зміни соціального статусу окремих районів в мегаполісах, зростання соціальної напруженості та поляризації соціальних прошарків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Город / М. Вебер ; [пер. с нем. Б.Н.Попова]. — Пг. : Наука и школа, 1923. — С. 13—52.
2. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь/ Г.Зиммель // Логос. — 2002. — № 3 (34). — С. 17—28.
3. Ильин В.И. Быт и бытие молодежи российского мегаполиса. Социальная структуризация повседневности общества потребления / В.И. Ильин. — СПб. : Интерсоцис, 2007. — 388 с.
4. Лейбович О.Л. Социальные проблемы урбанизации во Франции // Франция глазами французских социологов / О.Л. Лейбович, О.Е. Трущенко. — М. : Наука, 1990, — С. 201— 218.
5. Тоффлер Э. Шок будущего — Future Shock / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 2008. — 560 с.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; [пер с англ., под ред. А.А. Ядова]. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — 416с.